

UOT 574.587(28)

Aşağı Kürün göl və axmazlarının iynəcə sürfələri - Odonata, larva. Növ tərkibi, yayılması, faunistik oxşarlıq indeksi (index of similarity) və ümumilik əmsali

Əliyev A.R.¹, Tapdıqova K.A.², Quliyeva S.A.³

^{1, 2} Azərbaycan MEA, Zoologiya İnstitutu, Bakı

³Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı
aliyev_adil@mail.ru; konultapdiqova@gmail.com

Məqalədə Kür çayının ətrafında formalaşmış balıqçılıq əhəmiyyətli 4 gölün və 5 axmazın iynəcə sürfələrinin növ tərkibi (57 növ), yayılması və xarakterik növləri haqqında məlumat verilir. *S.fusca*, *I.elegans*, *C.puella*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*, *L.depressa*, *S.vulgatum* növləri göllər və axmazlar üçün ən geniş yayılmış növlər, *O.cecilia*, *A.affinis*, *A.grandis*, *A.cyanea*, *Cordulia sp.*, *S.arctica*, *C.erythraea*, *S.depressiusculum* isə spesifik növlər hesab olunur. Aparılmış tədqiqatlar əsasında qeydə alınmış növlərin ümumilik əmsali və faunistik oxşarlıq indeksi (Index of Similarity) hesablanmışdır.

Giriş

Durğun su tutarlarına – göllər və axmazlara Kür çayının aşağı axarında (xüsusilə Yevlax, İmişli, Kürdəmir, Sabirabad və digər rayonların ərazilərində) daha çox rast gəlinir. Ölkənin balıqçılıq təsərrüfatlarında müstəsna əhəmiyyətə malik olduğundan göllərin faunası daha ətraflı tədqiq olunmuşdur. Axmazların faunası isə nəinki *Odonata* sürfələri, eyni zamanda onların hidrofaunası da indiyə qədər demək olar ki, öyrənilməmiş qalmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hər iki tip su tutarları (göllər və axmazlar) ümumi parametrləri ilə bir-birinə çox yaxındır. Buna görə də Aşağı Kürün ətrafında formalaşan axmazların faunası onun ətrafındakı göllərinin faunasından o qədər də fərqlənmir. Çünki bu cür su tutarları Kürün köhnə yatağında və ya onun axıb keçdiyi ərazilərdə daşqınlar nəticəsində su ilə dolan çalalarda formalaşaraq qalan və çox da böyük olmayan ərazini əhatə edən su tutarıdır. Bu cür əmələ gələn su tutarlarda adından məlum olduğu kimi, axar olmur. Onların faunası da ilk vaxtlar yaxın ərazilərdəki su tutarlarının, əsasən formalaşmasına səbəb olan çayın faunasını təkrarlayır və müəyyən müddətdən sonra çay-göl və nəhayət göllərə xas olan fauna-floraya sahib olur.

Hazırda mövcud olan axmazların suyu baxımsızlıq üzündən ya qurumaq həddinə qədər azalmış və ya onların ərəziləri cod su və quru bitkiləri ilə örtülərək balıqçılıq əhəmiyyətini demək olar ki, itirmişdir. Bununla belə onların çoxundan balıqçılıqda istifadə etmək olar. Lakin buna baxmayaraq yuxarıda deyildiyi kimi axmazların nəinki iynəcə sürfələri faunası, eləcə də onların hidrobioloji rejimləri də indiyə qədər ətraflı tədqiq olunmamışdır. Axmazların hidrofanası haqqında öləri və qısa məlumatlar isə «Рыбохозяйственная паспортизация водоемов Азербайджанской ССР» [4] toplusunda və Hidrobiologiya [1] dərslində verilir.

Materialların toplanması və işlənməsi

Tədqiqat işləri Aşağı Kür göllərində 2012-2015-cı illərdə, axmazlarda isə 2015-2016-cı illərdə aparılmışdır. Aşağı Kür göllərinin və hazırda da iqtisadi əhəmiyyətini itirməmiş mühüm əhəmiyyətli 5 axmazın (Yetim Kür, Qaraoğlan, Qarxun, Aynalı və Mərzli axmazları) iynəcə sürfələrinin növ tərkibinin öyrənilməsi üzrə materiallar hidrobioloji tədqiqatlarda qəbul olunmuş ümumi metodlarla yerinə yetirilmişdir [3]. Göllərdə və axmazlarda formalaşan iynəcə sürfələrinin növ tərkibini öyrənmək məqsədilə 20 №-li qaz materialından hazırlanmış müxtəlif ölçülü tor kəfkirlərdən istifadə edilmişdir. Materiallar hər bir su tutarının bitkilərlə zəngin olan hissələrindən və eləcə də müxtəlif biotoplarından 3-5 sm-lik lil və bitki çürüntüləri ilə zəngin olan layı kəfkirlə sıyıraraq götürməklə toplanmışdır. Torpaq nümunələri kəfkirdə yerində yuyulduqdan sonra kəfkinin torunda (tordan olan torbasında) qalan qalıqdakı orqanizmlər, əsasən də iynəcə sürfələri, seçilərək xüsusi qablara yığılmış və onların üzərinə ya 4 %-li formalin məhlulu, ya da 70 %-li spirt əlavə edilmiş və etiketika ilə təmin edilərək laboratoriya şəraitində araşdırılmaq üçün hazırlanmışdır. Su bitkiləri arasında yaşayan iynəcə sürfələrinin toplanması axmazın müxtəlif hissələrindən əldə edilmiş bitki toplarının xüsusi ləyənlərdə yuyulması və onların hissələrinin (kök, gövdə, yarpaq və digər hissələri) üzərinə diqqətlə baxılması və lazımi obyektlərin - iynəcələrin toplanması üsulu ilə həyata keçirilmişdir. Laboratoriya şəraitində iynəcə sürfələrinin həm növ mənsəbiyyəti, həm də onların vahid sahədə (1 m²-də) sayı müəyyən edilmişdir. İynəcə sürfələrinin növ mənsəbiyyətini müəyyən etmək məqsədilə iynəcələrin təyinat kitabından [5] və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Biz bu yazıda iynəcə sürfələrinin növ tərkibi göllər və axmazlar üzrə yayılması haqqında məlumat verəcəyik.

Göllərdə və axmazlarda qeydə alınmış iynəcə növlərinin tədqiq olunan su tutarları üzrə yayılmalarında oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək məqsədi ilə Çekanovski [6] və Sorensenin [7] təklif etdikləri ümumlik formulundan istifadə edərək, tədqiq olunan göllərdə formalaşan

iynəcə sürfələrinin ümumilik əmsalının hesablanması aşağıdakı düstur əsasında yerinə yetirilmişdir:

$$K = \frac{2C}{A + B} \cdot 100\%$$

burada K – oxşarlıq əmsalını,

A və B – müqayisə olunan göllərin hər birində qeydə alınmış və növ mənsubiyyəti dəqiq təyin edilmiş növlərin ümumi sayını,

C – müqayisə olunan hər iki su tutarı üçün ümumi olan növlərin sayını bildirir.

Nəticə %-lə ifadə olunur. Bir daha qeyd edək ki, hesablamalar, faunası müqayisə olunacaq hər iki su tutarında növ mənsubiyyəti dəqiq müəyyən olunmuş növlərin mövcudluğuna əsaslanır. Hesablamada C=0 olarsa K=0 olacaqdır ki, bu da müqayisə olunan 2 su tutarı üzrə heç bir ümumiliyin və ya oxşarlığın olmamasını, A=B=C olarsa K=100% olacaqdır ki, bu da müqayisə olunan su tutarlarında növlərin identivliyini bildirir.

Faunistik oxşarlıq indeksi isə BioDiversity Pro-2 statistik paket proqramı vasitəsi ilə hesablanmışdır.

Tədqiqatın nəticələri və müzakirəsi

Aşağı Kürün sahillərində formalaşmış, daimi suya malik olan 4 gölün və 5 axmazın iynəcə sürfələri faunasının tədqiqi nəticəsində ümumilikdə 57 növ iynəcə süfrəsi qeydə alınmışdır (cədvəl). Ən yüksək növ müxtəlifliyi göllərdə qeydə alınmışdır: belə ki, Hacıqabul gölündə -39 növ, Ağgöldə -29 növ, Naxalıqçala gölündə - 27 növ, Mehman gölündə 26 növ. Axmazlar arasında qeydə alınan növlərin sayına görə Qaraoğlan (23 növ) və Mərzli (22 növ) axmazları birinci yerdədir, ən az biomüxtəliflik isə Qarxun (18 növ) Aynalı (17 növ) və Yetim Kür (15 növ) axmazlarında müşahidə edilmişdir. Qeydə alınan növlərin 24-ü *Zygoptera*, 33-ü isə *Anisoptera* yarım dəstəsinə aiddir (cədvəl). Aşkarlanan növlər su tutarları üzrə qeyri-bərabər paylanmışdır.

Siyahıda göstərilən növlərin 53-ü ($\approx 93\%$ -i) göllərdən, 33-ü (58%-i) isə axmazlardan tapılmışdır. 29 növ ($\approx 51\%$ -i) tədqiq olunan hər iki su tutarı – göllər və axmazlar üçün ümumdür. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, aşkarlanan 57 növün 24-nə (42%) yalnız iri göllərdə, 3-nə (5,3%) isə yalnız axmazlarda rast gəlinmişdir. Göllərdə növ müxtəlifliyinin zənginliyi onların 1000 hektarlarla dayaz əraziləri əhatə etmələrindən, zəngin biotop müxtəlifliyinə malik olmalarından və eləcə də onların axmazlara nisbətən daha qədim olmalarından irəli gəlir. Axmazlar kiçik əraziyə (10-50 ha), biotop yeknəsəkliyinə malik olmaqla yanaşı, onların çoxunda durğun sulara

xas olan biotop hələ də tam formalaşmamışdır. Bundan əlavə tədqiq olunan axmazlar nisbətən dərin olub (5-7 metr) bitki örtüyü onların sahilə yaxın dayazlıqlarında formalaşmışdır.

Cədvəl

2012-2016-cı illərdə Kürətrafi su tutarlarında İynəcə sürfələrinin (Odonata, larva) növ tərkibi və yayılması

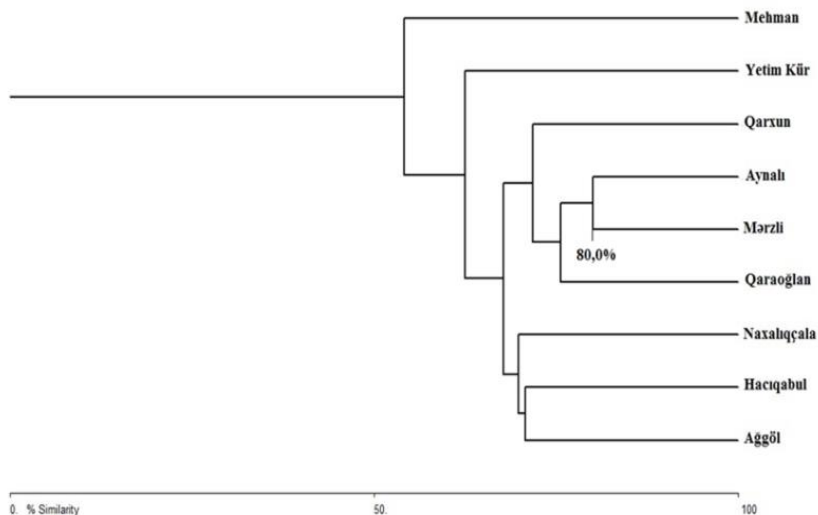
№	Kürətrafi su tutarları	Ağgöl	Mehman	Naxalxçala	Hacıqabul	Yetim Kür	Qaraoğlan	Qarxun	Mərzli	Aynalı
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
	Tip: Arthropoda Lankester, 1904									
	Sinif: İnsecta, Linnaeus, 1758									
	Dəstə: Odonata, Fabricius, 1793									
	Y/dəstə: Zygoptera Selys, 1854									
	Fəsilə 1. Euphalidae									
1	Epallage fatime Charpentier, 1840		+							
	Fəsilə 2. Calopterygidae Selys, 1850									
2	Calopteryx virgo Linnaeus, 1758	+		+		+		+	+	+
	Fəsilə 3. Lestidae, Calvert, 1901									
3	Lestes viridis Vander Linden , 1825			+		+		+		+
4	L.virens Charpentier, 1825	+	+							
5	L.barbarus Fabricius, 1798	+			+		+		+	
6	L.sponsa Hansemann, 1823	+	+		+		+		+	
7	L.dryas Kirby, 1890		+							
8	Sympecma fusca Vander Linden, 1820		+	+	+	+	+	+	+	+
9	S.paedisca Brauer, 1877			+	+					
	Fəsilə 4. Platynemididae, Jacobson and Bianchi, 1905									
10	Platynemis pennipes Pallas, 1771	+	+							
	Fəsilə 5. Coenagrionidae Kirby, 1890									
11	İschnura elegans Vander Linden,1820	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12	İ.pumilio Charpentier, 1825	+	+		+		+		+	
13	Enallagma cyathigerum Charpentier, 1840			+	+			+	+	+
14	C.puella Linnaeus, 1758	+	+	+	+	+	+	+	+	+
15	C.hastulatum Charpentier, 1825		+	+	+					
16	C.armatum Charpentier, 1840	+		+	+			+	+	
17	C. lunulatum Charpentier, 1840	+			+		+		+	
18	C. pulchellum Vander Linden, 1825	+		+	+					
19	C.mercuriale Charpentier, 1840	+	+	+	+	+	+			
20	C.scitulum Rambur, 1842	+	+	+	+	+	+	+	+	+
21	C.johanssoni Wallengren, 1894	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22	Erythromma lindenu Selys, 1840	+		+	+		+		+	+
23	E.najas Hansemann, 1823		+	+	+	+	+	+	+	

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
24	<i>E.viridulum</i> Charpentier, 1840		+	+	+		+	+	+	+
	Y/dəstə: Anisoptera P. W. Korthals in Temminck, 1841									
	Fəsilə 1. Gomphidae Rambur, 1842									
25	<i>Lindenia tetraphylla</i> Vander Linden, 1825			+	+					
26	<i>Gomphus pulchellus</i> Selys, 1840		+	+			+		+	+
27	<i>G.vilgatissimus</i> Linnaeus, 1758			+						
28	<i>Ophiogomphus cecilia</i> Fourcroy, 1785					+				
	Fəsilə 2. Aeschnidae Rambur, 1842									
29	<i>Brachytron pratense</i> (Müller, 1764)			+						
30	<i>Aeschna juncea</i> Linnaeus, 1758		+			+		+	+	+
31	<i>A.affinis</i> Vander Linden, 1820	+		+	+		+			
32	<i>A.grandis</i> Linnaeus, 1758	+			+	+				
33	<i>A.cyanea</i> Müller, 1764	+			+		+			
34	<i>A.viridis</i> Eversman, 1836	+								
35	<i>Anax imperator</i> Leach, 1815	+		+	+		+	+	+	+
36	<i>A.parthenope</i> Selys, 1839				+					
	Fəsilə 3. Cordulegastridae Leach, 1815									
37	<i>Cordulegaster</i> sp.					+	+			
	Fəsilə 4. Corduliidae Leach, 1815									
38	<i>Cordulia aenea</i> (Linnaeus, 1758)	+								
39	<i>Cordulia</i> sp.		+					+		
40	<i>Epithea bimaculata</i> (Charpentier, 1825)									
41	<i>Somatochlora arctica</i> Zetterstedt, 1840						+			
42	<i>S.metallica</i> Vander Linden, 1825				+					
	Fəsilə 5. Libellulidae Rambur, 1842									
43	<i>Orthetrum brunneum</i> Fonscolombe, 1837			+	+		+		+	+
44	<i>O.cancellatum</i> Linnaeus, 1758		+							
45	<i>O.albistylum</i> Selys, 1848	+	+							
46	<i>O.sabina</i> (Drury, 1770)		+							
47	<i>Libellula depressa</i> Linnaeus, 1758	+	+	+	+	+	+	+	+	+
48	<i>L.quadrinaculata</i> Linnaeus, 1758		+							
49	<i>L.fulva</i> Müller, 1764		+		+					
50	<i>Crocothemis erythraea</i> Brulle, 1832			+	+		+			
51	<i>Sympetrum danae</i> Sulzer, 1776	+			+					
52	<i>S.flaveolum</i> Linnaeus, 1758	+			+					
53	<i>S.depr essiunculum</i> Selys, 1841				+			+		
54	<i>S.vulgatum</i> Linnaeus, 1758	+	+		+	+	+	+	+	+
55	<i>S.striolatum</i> Charpentier, 1840	+		+	+					
56	<i>S.sanguineum</i> Müller, 1764	+	+		+					
57	<i>S.meridionale</i> Selys, 1841	+		+	+			+	+	+
	Cəmi (57)	29	26	27	36	15	23	18	22	17

Qeydə alınan növlərin 5-inə (*I.elegans*, *C.puella*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*, *L.depressa*) göllərin və axmazların hamısında, 5-inə (*I.elegans*, *C.puella*, *C.mercuriale*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*) göllərin

hamısında, 5-nə (*A.virgo*, *E. najas*, *E.viridulum*, *A.juncea*, *A.imperator*) axmazların 4-də, 6-na (*L.viridis*, *E.cyathigerum*, *E.lindenu*, *G.pulchellus*, *O.brunneum*, *S.meridionale*) axmazların 3-də, 7-sinə (*L.barbarus*, *L.sponsa*, *I.pumilio*, *C.lunulatum*, *C.armatum*, *C.mercuriale*, *Cordulegaster sp.*) axmazların ikisində, 8-nə isə (*O.cecilia*, *A.affinis*, *A.grandis*, *A.cyanea*, *Cordulia sp.*, *S.arctica*, *C.erythraea*, *S. depressiusculum*) axmazların yalnız birində rast gəlinmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində qeydə alınan növlərdən 5-i (*C.lunulatum*, *C.johanssoni*, *E.lindeni*, *Cordulia sp*, *S.arctica*) Azərbaycan faunası üçün ilk dəfədir ki, göstərilir.

Növlərin faunistik oxşarlıq indeksi. İynəcə sürfələrinin tədiq olunmuş su tutarları (göllər və axmazlar) üzrə faunistik oxşarlığını müqayisə etmək üçün faunistik oxşarlıq indeksindən istifadə edilmişdir. Biodiversity Pro-2 statistik proqramı ən böyük oxşarlıq faizinin (80,0%) Mərzli və Aynalı axmazları arasında olduğunu göstərdi. Bunun səbəbi hər iki axmazda oxşar növlərin daha çox qeydə alınmasıdır (şəkil). Belə ki, iynəcə sürfələrinin Mərzli axmazında 22 növü, Aynalı axmazında isə 17 növü qeydə alınmışdır ki, bunlardan 16-sı ümumi və ya oxşar növlərdir. Növlər arasında belə yüksək oxşarlıq göstəricisinin olmasını hər iki axmazın oxşar ərazidə yerləşməsi, oxşar bitki örtüyünə və onlardakı su kütləsinin parametrlərinin uyğun göstəricilərə malik olması ilə əlaqələndirmək olar.

Şəkil. 2012-2016-cı illərdə Kürətrafi su tutarlarında iynəcə sürfələrinin (*Odanata*) faunistik oxşarlıq göstəricisi

Ümumilik əmsalının hesablanması. Qeyd olunduğu kimi Biodiversity Pro-2 statistik proqramı ən böyük oxşarlıq faizinin (80,0%) Mərzli və Aynalı axmazları arasında olduğunu göstərdi. Buna görə də Çekonovski-Sorensenin ümumilik əmsalını adı çəkilən bu iki axmaz üzrə hesablamaq və nəticələri müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Belə ki, iynəcə sürfələrinin 6 növü (*L.barbarus*, *L.sponsa*, *İ.pumilio*, *C.lunulatum*, *C.pulchellum*, *E.najas*) Mərzli axmazında qeydə alındığı halda, Aynalı axmazında onlara rast gəlinməmişdir, Aynalı axmazında *L.viridis* növü qeydə alındığı halda, Mərzli axmazında bu növə rast gəlinməmişdir (cədvəl).

Mərzli axmazının iynəcə sürfələri (22 növ) ilə Aynalı axmazının iynəcə sürfələri (17 növ) arasında olan ümumilik 16 növə (*C.virgo*, *S.fusca*, *İ.elegans*, *E.cyathigerum*, *C.puella*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*, *E.lindenu*, *E.viridulum*, *G. pulchellus*, *A.juncea*, *A.imperator*, *O. bruneum*, *L. depressa*, *S.vulgatum*, *S.meridionale*) və ya $K = 80,2\%$ -ə bərabərdir. Göründüyü kimi hər iki axmaz üçün əldə olunmuş bu nəticə Biodiversity Pro-2 statistik proqramı ilə əldə etdiyimiz ən böyük oxşarlıq faizi (80,0%) ilə demək olar ki, eynidir.

Ədəbiyyat

1. Ağamaliyev F.Q., Əliyev A.R. və b. "Hidrobiologiya" Ali məktəb dərslisi. Bakı, səh 447-455
2. Əliyev A.R., Quliyeva S.A. Azərbaycanın kürətrafi axmazlarının iynəcə sürfələri (Odonata, larva) faunası (növ tərkibi və yayılması) // Zoologiya İnstitutunun əsərləri, 2017, cild 35, № 1, s. 26-32.
3. Жадин В.И. Методика изучения донной фауны водоемов и экологии водных беспозвоночных. В кн. «Жизнь пресных вод СССР», М-Л, 1956. ч.1.стр.226-273
4. Рыбохозяйственная паспортизация водоемов Азербайджанской ССР. Изд. «Элм», Баку, 1981, 108с.
5. Попова А.Н. Личинки стрекоз фауны СССР. Изд-во АН СССР, М - Л., 1953, 236 с.
6. Czekanowski J. Zarys metod statystaznych. Warszawa: 1913, 178 p.
7. Sorensen T. Method of establishing groups of equal amplitude in plant sociology-Kgl // Danske vidensk. Selsk., 1948, No 4, pp. 1-34.

**Личинки стрекоз (Odonata, larva) озер и ахмазов нижней Куры.
Видовой состав, распределение, индекс фаунистического сходства
и коэффициент общности**

Алиев А.Р., Таптыгова К.А., Кулиева С.А.

В статье дается информация о видовом составе (обнаружено 57 видов), распределении и характерных видах личинок стрекоз из 4 озер и 5 ахмазов, имеющих рыбохозяйственное значение и образованных у реки Куры. Из отмеченных личинок стрекоз следующие виды, такие как *S.fusca*, *I.elegans*, *C.puella*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*, *L.depressa*, *S.vulgatum* являются широко распространенными, а виды *O.cecilia*, *A.affinis*, *A.grandis*, *A.cyanea*, *Cordulia sp.*, *S.arctica*, *C.erythraea*, *S.depressiusculum* выделяются как специфичные виды для данных озер и ахмазов. На основе проведенных исследований были вычислены коэффициент общности и индекс фаунистического сходства (Index of Similarity) исследованных водоемов.

**Odonata Larva of the Lakes and Lakelets of the Down Kur. Species
Composition, Spreading, Index of Similarity and Coefficient of
Community**

Aliev A.R., Tapdiqova K.A., Gulieva S.A.

In paper recorded information about species composition (57 species), spreading and characteristic species of fishing important 4 lakes and 5 lakelets formed around the Kura river. *S.fusca*, *I.elegans*, *C.puella*, *C.scitulum*, *C.johanssoni*, *L.depressa*, *S.vulgatum* large spreading species for the lakes and lakelets. *O.cecilia*, *A.affinis*, *A.grandis*, *A.cyanea*, *Cordulia sp.*, *S.arctica*, *C.erythraea*, *S.depressiusculum* characteristic species. The coefficient of community and index of similarity calculated on the basis of the researches.